

Mitä mielessä, sitä kielessä¹

Eräessä Helsingin Sanomien pakinassa moitiskeltiin taannoin Joensuuta seuraavaan tapaan: »Karjalaisuus näyttää Joensuussa jääneen amerikkalaisuuden jalokoihin. Ei kauppahallissa, ei edes torilla ilkamoitu entisen aidosti, ja pahaisimillakin kapakoilla oli uusi uljas läntinen nimi.» Samansävyisiä kirjoituksia on viime aikoina näkynyt muuallakin.

Kirjoittaja on osunut oikeaan siinä, että Joensuussa on todella paljon sellaisia kauppaliikkeitä ja ravintoloita, joiden nimenä koreilee jokin alkuperältään englannin- tai italiankielinen luomus, esim. *Centrum*, *City Market*, *City-Pub*, *Country Sport*, *Fox Center*, *Pizzeria Verona*, *Ristorante Rosso*, *Bella Italia* ja useat muut. Tämäntapaiset nimet ovat tosin yleisiä myös muualla Suomessa: kyseessä on kaikkialle maahan levinnyt muoti-ilmiö. Pakinoitsijalta on kuitenkin jäänyt huomaamatta, että Joensuuhun ja yleensäkin Pohjois-Karjalaan on viime aikoina alkanut yhä enemmän ilmestyä myös sellaista nimitystä, joka pyrkii korostamaan maakunnan omaleimaisuutta. Näitä ovat esim. kauppaliike *Vatruska*, hotelli-ravintola *Viehka*, ravintolat *Shemeikka* ja *Jarmanka*, motelli *Aigabriha*, matkailukeskus *Karelian Datsa*. Samaan ryhmään kuuluvat *Pogostan sanomat*, aluelehti *Sirkakka*, lauluyhtye *Starikat*, ortodoksinen ukkoseura *Miikkulan Musikat* ja taidegalleria *Artteli*. Tämäntyyppiset nimet ovat luonteenomaisia Pohjois-Karjalalle eikä niitä juuri muualla Suomessa tapaa. Näillä nimillä on tietenkin tavoiteltu karjalaista paikallisväriä, sellaista joka mahdollisimman selkeästi erottaisi Pohjois-Karjalan muusta Suomesta. Kiintoisaa on havaita, että kaikki edellä mainitsemani nimet pohjautuvatkin venäläisiin lainasanoihin.

¹ Kirjoitus pohjautuu tekijän Joensuun yliopistossa 13. marraskuuta 1986 pitämään virkaanastujaisesitelmään.

Monet näistä sanoista ovat kulkenet pitkän matkan ennen kotiutumistaan Pohjois-Karjalaan. Esimerkiksi karjalan *jarmanka* (suomen itämurteiden *jarmankka*) 'markkinat' palautuu venäjän murteelliseen muotoon *jarmanka* (kirjak. *jarmarka*). Sana on saatu venäjän kieleen puolasta 1400-luvulla. Puolan *jarmark* on vuorostaan lainautunut saksan kielestä, jossa *Jahrmarkt* tarkoittaa vuotuisia markkinoita. *Jarmanka* on siis itäinen vastine yleiskielen sanalle *markkinat*, joka puolestaan on lainattu suomen kieleen lännestä. Perimmältään on kyseessä aivan sama germaaninen sana, joka on tullut Suomeen kahta eri tietä: toinen variantti idästä ja toinen lännestä. *Sirmakka* taas on väännös venäjän substantiivista *šarmanka*, joka on muodostettu kahdesta puolankielisestä sanasta, nimittäin sanaliitosta *szarmant Katryinka* 'viehättävä Katariina'. Tämä sanaliitto on irronnut alkuaan saksalaisesta laulusta *Scharmante Katharine*, jota posetiivarien kerrotaan 1700-luvulla ahkerasti soittaneen. Venäjän *šarmanka* tarkoittaakin juuri posetiivia. Siirtyes-

sään pohjoisvenäläisten murteiden kautta karjalaan ja suomeen *šarmanka* on muuttunut äänneasultaan *sirmakaksi* (suomen murteissa myös *sermakka* ja *sirmantka*; aunuksessa *t'šermanku*, eteläkarjalassa ja aunuksessa *žirmankkka*, *sirmankkku*) ja yhdistynyt tutumpaan soittimeen – harmonikkaan.

Vain hyvin harvoin on valinta osunut puhtaasti karjalaislähtöiseen sanaan. Esimerkiksi joensuulaisen leipomo *Tsupukan* nimi ei ole tullut venäjältä, vaan se on peräisin karjalan kielestä, vrt. karj. *t'šupukka* 'nurkka, kolkka', 'kaurajauhopiirakka', aun. *t'šupukku* 'kolmiomainen t. pyöreä piirakka, kaurajauhopiiras, ohrajauhoppannukakku'. Kysymyksessä on sama sana kuin suomen murt. *supukka* mm. 'pieni suu, pieni nurkkaus, sopukka; raaka suomurain; pyöreä kakkara', johon karjalaisella taholla on kehittynyt venäjän vaikutuksesta sananalkuinen affrikaatta. Joensuun pääpostin ruokalan nimi *Postrokka* ei sen sijaan ole karjalaa sen paremmin kuin venäjääkään, vaan siihen sisältyy kaksi tuttua suomen kielen sanaa: *posti* ja *rokka*. Tosin nimeä muodostettaessa on varmaan tavoiteltu samaa vaikutelmaa kuin esim. lainasanoilla *sirmakka* tai *musikka*.

Lainasanojen tutkijat ovat vanhastaan

Joensuulaista nimistöä: yläkuvassa SHEMEIKKA vielä vallitsee Coca-Colaa; alakuvassa Lounaspriha palvelee Centrumia. Kuv. Pekka Kauppinen.

pyrkineet selvittämään sanan alkuperän, oletetun lähtömuodon sekä lainautumisajan. Siitä mitä näille sanoille on myöhemmin lainansaajakieleessä tapahtunut, ei yleensä ole paljon välitetty. Äsken mainitsemani *vatruskat*, *viehkat*, *starikat* ja *musikat* eivät ole kiintoisia vain siksi, että ne ovat alkuperältään venäläisiä, vaan myös siksi, että ne ovat Pohjois-Karjalassa kokeneet ikään kuin toisen tulemisen. Kun karjalaista väestöä siirtyi aikoinaan sodan jaloista uusille asuin-sijoille, se toi mukanaan oman kulttuurinsa ja kielensä. Karjalaiset omaksuivat kuitenkin pian suomalaiset tavat ja suomen kielen, mutta samalla he ikään kuin ripottelivat sekaan omaa kulttuuri-
aan ja omia sanojaan. Luterilais-ortodoksisessa Karjalassa, jossa jo ennestään oli melko runsaasti venäläisperäistä sanastoa, myös karjalaisten välittämät lainasanat kohtasivat otollisen maaperän. Pohjois-Karjalassa syntyi vähitellen eräänlainen kulttuurifuusio. Sen ansiosta säilyivät ja yleistyivät jokapäiväisessä kielenkäytössä lukuisat karjalaiseen elämänmenoon liittyvät, alkuaan usein venäläisperäiset käsitteet ja sanat, esim. *praasniekka*, *pogosta*, *tsasouna*, *rotinat*, *sultsina* ja *vatruska*. Samalla tämä kulttuurifuusio tuli kirkastamaan ja vahvistamaan Pohjois-Karjalassa viime aikoina tietoisestikin tavoiteltua karjalaista identiteettiä. Useimmissa tapauksissa karjalaisuuden korostaminen on tosin johtanut alkuperältään venäläisten sanojen valintaan. Kielellä tämä fuusio näkyy mm. siinä, että käytössä on toisaalta siirtolaisten mukanaan tuomia karjalaisasuisia sanoja, esim. *briha* (vrt. suom. itämurt. *priha* ~ *riha*) ja toisaalta jo varhemmin itämurteisiin kotiutuneita, »suomalaistuneita» muotoja, esim. *sultsina* (vrt. karj. *sul't'sina* ~ *šul't'sina*).

Angela Plögerin v. 1973 ilmestyneen tutkimuksen mukaan suomen kirja- ja yleiskielessä on noin 350 venäläistä lainaa. Niistä runsaat 80 kuuluu ns. vanhempaan lainasanakerrostumaan, ts. ne ovat sanoja, jotka on lainattu ennen

1100-lukua (mm. *kuontalo*, *määrä*, *pakana*, *pappi*, *piirakka*, *raamattu*, *risti*, *saa-pas*). Valtaosa nyky-suomen venäläisperäisistä sanoista kuuluu siten nk. nuorempiin lainoihin. Plögerin monografiaa lähempää tarkastellessa paljastuu lisäksi se, että vain noin puolet venäläisistä lainasanoista voidaan laskea kuuluvaksi nyky-suomen käyttäjien aktiivisanastoon (esim. *laatia*, *leima*, *lusikka*, *siisti*, *tavara*, *vapaa*). Vieraiksi ovat käyneet esimerkiksi sellaiset sanat kuin *kuomina*, *kosseli*, *pakra* tai *saverikko*. Teollistuva, teknistyyvä ja kaupungistuva maailma on vaatinut veronsa.

Joensuussa Opotan kaupunginosassa Opotantiellä asuntonsa neliöitä maksele-
va joensuulainen saattaa tietää, että *opotta* tarkoittaa hevoshakaa, mutta tuskinpa hän arvaa, että kyseessä on suomen itämurteisiin 1500-luvulla kotiutunut venäläinen laina. Historiallisista syistä venäjän kielen vaikutus suomen itämurteisiin on ollut voimakas juuri 1300–1600-luvuilla. Vaikka näitä myöhäisiä lainoja on viime vuosikymmeninä jonkin verran tutkittu (mm. Veikko Ruoppila), on tässäkin vielä paljon selvittämätöntä. Lähes kokonaan tutkimatta ovat myös leksikaaliset käännoislainat. Esimerkkeinä käännoislainoista olkoot Kiihtelysvaaran murteesta tapaamani ilmaisut *maitotie* ja *tielehti*. *Maitotie* tarkoittaa linnunrataa, ja sanalla on tarkka vastine venäjässä *mlečnyj put'*; *tielehti* puolestaan on *piharatamo*, venäjässä vastaavasti *podorožnik*.

Se että nuorempia, usein vain suomen itämurteissa esiintyviä lainoja on tutkittu melko niukasti, ei niinkään johdu niiden vähättelystä vaan siitä, että vanhemman lainasanakerrostuman selvittäminen katsottiin aikoinaan ensisijaiseksi tutkimustehtäväksi. Jo v. 1952 on professori Jalo Kalima teoksessaan Slaavilaisperäinen sanastomme korostanut myös nuorempien lainakerrostumien, käännoislainojen, paikan- sekä henkilönimien tutkimisen tarpeellisuutta, oikeastaan kiireellisyyttä. Kaliman lausumaa

voi pitää eräänlaisena testamenttina seuraaville slavistipolville. Miksi sitten myöhempienkin lainojen selvittämisellä olisi kiire? Mm. siksi, että suomen yleiskieli on syrjäyttämässä monia vanhaan käytössä olleita venäläislähtöisiä sanoja. Pohjoiskarjalaiset saattavat vielä käyttää sellaisia alkuperältään venäläisiä sanoja kuin esim. *tirppaa*, *sotata*, *sottailla* tai *läsiä*. Mutta kuinka kauan ne jaksavat pitää puoliaan, kun vastassa ovat yleis- ja kirjakielen arvovaltaista tukea nauttivat *sietää*, *pohtia*, *pohdiskella* ja *sairastella*?

Sanoja on kulkeutunut myös toiseen suuntaan, itämerensuomalaisista kielistä venäjään. Tältäkin taholta on saatavissa runsaasti todisteita kontaktien intensiivisyydestä. Muuten ei esim. Aunuksen venäjään olisi lainattu sellaisia sanoja kuin *kjarzja* 'kärsä', *maksa* 'kalanmaksa', *mamura* 'maamuurain eli mesimarja' tai *kanabra* 'kanerva'. Monissa tapauksissa karjalaislähtöisiä sanoja käytetään rinnan omaperäisten kanssa; esim. omaperäisen *vorčat* 'äristä' -verbin rinnalla käytetään Karjalan venäläismurteissa myös verbejä *varajdat* (vrt. karj. *äräidätä*) ja *burajdat* (vrt. karj. *burahtua*). Myös käännös- ja merkityslainojen osuus on pohjoisvenäläisissä murteissa todennäköisesti huomattava; esim. karjalais-vepsäläinen *kägöintäi* ~ *kägentäi* ~ *kägöintäidy* on ollut mallina Aunuksen venäjän sanalle *zagoz'ja* t. *zagoš'ja vošč* 'punkki', *kägöinmarja* ~ *keänmarja* ~ *kägöinmargäd* puolestaan sanalle *zagoži jagody* 'näsiä'. Eräissä tapauksissa sana on saattanut kulkeutua kielestä toiseen useampaan kertaan. Niinpä vepsäläislyydiläinen punaherukkaa tarkoittava sanapesye *sestrik* ~ *sestrikaine* ~ *sestroj* (vrt. suomen murt. *siestara*, *siestarmarja*, viron *sõstar*) on siirtynyt Aunuksen ja Novgorodin venäjään muodossa *sestrenica* ~ *sestrjanka*, jonka venäläiset kuitenkin assosioivat sanaan *sestra* 'sisar'. *Sestrenica* (oik. »sisarmarja») on vuorostaan ollut mallina karj.-lyyd. käännöslainalle *t'sihoi* ~ *čičik* ~ *čigičaine* 'puna-

tai mustaherukka' (vrt. vepsän *čičkō* ~ *čikei*, karjalan *t'sid'žoi* 'sisar').

Kielessä kansojen väliset yhteydet näkyvät ensimmäiseksi sanaston alalla. Kielikontaktien tutkija tietää kuitenkin, että kielessä ei ole mitään alaa, johon vieraan kielen vaikutus ei voisi yltää. Tiedetään myös, että kielellisten elementtien kulkeutumiseen kielestä toiseen vaikuttavat sosiaaliset, poliittiset, historialliset ja monet muut ns. ei-kielelliset tekijät.

Viime vuosikymmeninä merkittävästi lisääntynyt kansainvälinen yhteistoiminta näkyy mm. siinä, että nykyisin ilmestyy hyvin paljon tekstiä, joka on käännetty vieraista kielistä. Silloinkin kun käännös on kieliopillisesti moitteetonta suomea, siinä usein esiintyy omalle kulttuurillemme vieraita ilmaisutapoja. Käännösteksteistä nämä uutuudet saattavat sitten siirtyä yleisempäänkin käyttöön. Niinpä suomalais-neuvostoliittolaisen yhteistyön käytännössä on muodostunut oma suomenkielinen fraseologiansa, jossa selvästi näkyy venäjän kielen vaikutus. Esimerkiksi *rauhantomainen yhteistyö* ja *rinnakkaiselo* (ven. *mirnoe sotrudničestvo i sosuščestvovanie*), *aktiivinen rauhantahtoinen puolueettomuuspolitiikka* (ven. *aktivnaja miroľjubivaja politika nejtraliteta*) tai *hyvän naapurisuuden ja luottamuksen politiikka* (ven. *politika dobrososedstva i doverija*). Tämän tapaiset ilmaukset, joita alun perin on käytetty vain tietyssä yhteydessä, saattavat vähitellen yleistyä laajempaankin käyttöön, niin kuin mm. seuraava esimerkki (Kaisa Häkkinen, Virittäjä 1984 s. 299) osoittaa: »Asia käy paljon ymmärrettävämmäksi, jos oletetaan *rauhanomaista rinnakkaiselo*a ja vuorovaikutusta, johon laajimmalle levinnyt germaaninen lainasanastokin viittaa.»

Sellaiset ilmaukset kuin esim. *väestönpalvelutalo*, *sosialismin veljesmaat*, *raskaiden koneiden ja liikennevälineiden rakennuksen ministeriö* ovat suomea mutta tuntuvat silti oudoilta. Nämä esimerkit onkin poimittu Neuvosto-Karjala-lehdes-

tä, joka ilmestyy Petroskoissa. Suomen kielellä on Karjalan autonomisessa neuvostotasavallassa kirjakielen asema. Siellä suomen kieli kuitenkin kehittyy hyvin läheisessä yhteydessä venäjän kirjakielen ja saa siitä runsaasti vaikutteita. Venäjistä käännettyjen tekstien osuus on huomattavan suuri.

Silloin kun kielikontaktit ovat riittävän pitkäaikaisia tai intensiivisiä, kielestä toiseen siirtyy sanojen ja fraasien lisäksi myös lauseopillisia rakenteita. Tunnettuahan on, että ruotsi on monin tavoin muokannut suomen kirjakielen syntaksia vuosisatojen kuluessa. Nykyään taas tehdään havaintoja englannin lauserakenteiden tunkeutumisesta Suomeen. Venäjä tuskin on kovinkaan paljon suomen syntaksia muuttanut, mutta sitäkin tuntuvampi vaikutus venäjällä on ollut itäisten itämerensuomalaisten kielten, vepsän ja karjalan, lauserakenteisiin. Tämä vaikutus on kohdistunut mm. kaasusten jakaumaan, sanajärjestykseen ja kieltolauseiden rakenteeseen. Toisaalta myös venäjässä on jonkin verran suomensukuisista kielistä omaksuttuja lausekonstruktioita. Esimerkiksi venäjän omistusrakenne *U menja est' sobaka* ~ *U menja net sobaki* 'Minulla on koira' ~ 'Minulla ei ole koira' on kehittynyt venäjään suomensukuisten kielten vaikutuksesta ja samalla syrjäyttänyt *imet'* (lat. *habere*) -verbikonstruktion, joka on yksinomainen omistuksen ilmaisun muissa slaavilaisissa kielissä.

Sanalainojen sopeutumista ja niiden »elämänvaiheita» on melko helppoa seurata. Sen sijaan käänöslainojen ja vieraiden rakenteiden jäljittäminen voi olla hyvinkin hankalaa — varsinkin jos lainautumisesta on ennättänyt kulua paljon aikaa. Käänöslainat nimittäin sulautuvat nopeasti kieleen. Nehän eivät lainautuessaankaan poikkea lainkaan tai poikkeavat hyvin vähän vastaanottavan kielen omasta rakenteesta. Ajatellaan vaikkapa käänöslainaa *maitotie*, joka täysin rinnastuu sellaisiin omiin yhdyssanoihin kuin *vesitie*, *kylätie* tai *soratie*. Siksi eri-

laisten fraasien ja lauseopillisten konstruktioiden siirtyminen kielestä toiseen pitäisikin todeta sitä mukaa kuin niitä kieleen ilmaantuu.

Sanalainat kuvastavat kulttuurien vuorovaikutusta, syntaktiset lainat muuttavat kielen järjestelmää. Se missä määrin tämä kaikki heijastuu myös ajatteluumme, on kysymys, joka jatkuvasti kiehtoo kielifilosofoja. *Mitä mielessä, sitä kielessä* on viime vuosisadan lopulla Virolahdelta muistiin merkitty sananparsi. Sama sanonta tunnetaan myös muissa ims. kielissä ja lisäksi myös venäjässä *Čto na ume, to i na jazyke*. Ilmaus on Pekka Hakamiehen mukaan todennäköisesti lainautunut itämerensuomalaisiin kieliin venäjältä. Näin sanotaan ihmisestä, joka ei osaa pitää salassa sitä, mitä hänen mielessään liikkuu. Mutta sen lisäksi tämä sananparsi kuvaa erinomaisen havainnollisesti ajattelun ja kielen välistä kiinteätä suhdetta. Kielihän heijastaa aina myös asenteitamme ja suhtautumistamme ulkomaailmaan.

Kielikontaktit tulivat käsitteenä muotiin 1950-luvulla, mutta jo paljon aiemmin ovat suomalaiset slavistit olleet kiinnostuneita venäläisten ja itämerensuomalaisten kansojen välisistä kielellisistä yhteyksistä. Tämän tutkimuksen pani alulle viime vuosisadan lopulla Helsingin yliopiston slaavilaisten kielten professori Jooseppi Julius Mikkola. Mikkolan työtä jatkoivat sitten menestyksekkäästi professorit Jalo Kalima, Eino Nieminen, Valentin Kiparsky ja Igor Vahros. Yhteistä kaikille näille slavisteille on ollut se, että he ovat pyrkineet selvittämään, minkä ikäisiä lainakosketukset ovat ja mitkä venäläisistä lainoistamme kuuluvat vanhimpaan lainasanakerrostumaan.

Suomessa harjoitetulla slavistiikalla on vahvat ja kunniakkaat perinteet, joiden varaan myös nykypolven tutkijat voivat rakentaa. Tutkimuksen näkökulma on kuitenkin laajentunut ja metodit ovat monipuolistuneet. Traditionaalin lainasanatutkimuksen rinnalle on tullut

Katsauksia

uusi käsittelytapa. Sen mukaan kielellisiä lainoja tutkittaessa ja kielikontaktien vaikutusalaa arvioitaessa on otettava huomioon kaikki kielen alat: foneettinen, morfologinen, syntaktinen ja leksikaalis-semanttinen. Kielikontaktit ovat sosiaalinen, psykologinen ja lingvistinen

ongelmakimppu, jonka selvittelyssä joudutaan nojautumaan useiden eri tieteenalojen apuun. Tutkimuskenttä on laaja ja tehtäviä riittää.

MUUSA OJANEN